

Anna Matuchniak-Mystkowska

<http://orcid.org/0000-0001-5172-3637>

Uniwersytet Łódzki

anna.matuchniak@eksoc.uni.lodz.pl

DOI: 10.35765/pk.2023.4001.10

Miejsca, ludzie, zdarzenia – wielka historia i społeczność lokalna

STRESZCZENIE

Zarysowana w tytule problematyka socjologiczna „historia i pamięć” wymaga ujęcia z perspektywy historycznej (jaki zdarzenia – II wojna światowa), przestrzennej (miejsce – Dłutów pod Łodzią, gdzie we wrześniu 1939 r. walczono z niemieckim najeźdźcą, Dobięgniew, Choszczno, Borne Sulinowo, Łambinowice, gdzie w latach 1939–1945 były usytuowane obozy jenieckie Wehrmachtu: Oflag II C Woldenberg, II B Arnswalde, II D Gross Born, stagi Lamsdorf), biograficznej (kogo dotyczyły – polskich żołnierzy, a potem jeńców wojennych oraz kultywujących ich pamięć społeczności lokalnych).

To wielokrotne studium przypadku prowadzone metodą obserwacji uczestniczącej, wspomaganą innymi metodami badawczymi, wykorzystuje koncepcje Czarnowskiego, Ossowskiego, Kłoskowskiej, Sułkowskiego, Bourdieu (ojczyzna prywatna i ideologiczna, kultura narodowa, układy kultury, instytucje, pole kultury), sytuując się w ramach socjologii kultury i socjologii historycznej. Badane są podmioty i przedmioty pola kultury, po pierwsze instytucje kultury (muzea, izby pamięci, centra kultury, stowarzyszenia) oraz instytucje edukacyjne, religijne, polityczne i administracyjne; po drugie miejsca pamięci *in situ*, jak tereny walk, tereny pobożowe, nekropolie, pomniki. To analizowanie śladów wielkiej historii w małych miejscowościach, a także przekształcania pamięci komunikacyjnej w pamięć kulturową i upamiętniania trudnej historii w społecznościach lokalnych.

SŁOWA KLUCZE: II wojna światowa, obozy jenieckie, pamięć społeczna, społeczność lokalna

ABSTRACT

Places, People, Events – Great History and Local Communities

The sociological subject matter of “history and remembrance” as outlined in the title requires approaching from the historical perspective (what events – World War II), localisation (where it took place – Dłutów near Lodz fighting with German invaders in September 1939, Dobięgniew, Choszczno, Borne

Sugerowane cytowanie: Matuchniak-Mystkowska, A. (2023). Miejsca, ludzie, zdarzenia – wielka historia i społeczność lokalna. © ⓘ *Perspektywy Kultury*, 1(40), ss. 125–143. DOI: 10.35765/pk.2023.4001.10.

Nadesłano: 27.11.2022

Zaakceptowano: 08.03.2023

Sulinowo, Łambinowice, where German POW camps were located in 1939–1945: Oflag II C Woldenberg, II B Arnswalde, II D Gross Born, stalags Lamsdorf), biographical (whom it concerns – Polish soldiers, then prisoners of war, and also local communities cultivating social memory).

Numerous case studies conducted by the participant observation method were supported by other investigation techniques using concepts by Czarnowski, Ossowski, Kłoskowska, Sułkowski and Bourdieu (private homeland and ideological country, national culture, cultural systems, institutions, cultural fields), placing itself within sociology of culture and historical sociology. Subjects and objects of cultural fields are studied: firstly, cultural institutions (museums, memorial chambers, cultural centres and associations), on top of educational, religious, political and administration institutions; secondly, places of remembrance *in situ* like battlefields, post-camp grounds, necropolises and monuments. This involves an analysis of major historical event traces in small settlements, also in addition to converting communicative memory into a cultural one, and remembrance of difficult history in local communities.

KEYWORDS: World War II, POW camps, social memory, local community

Wprowadzenie teoretyczno-metodologiczne

Koncepcje socjologiczne

Ramy teoretyczne tego opracowania, sytuującego się w socjologii kultury i socjologii historycznej, tworzą koncepcje: Stefana Czarnowskiego (dawność a terażniejszość w kulturze), Stanisława Ossowskiego (ojczyzna prywatna, ojczyzna ideologiczna, korelaty kultury), Antoniny Kłoskowskiej (kultura narodowa, społeczne ramy kultury), Bogusława Sułkowskiego (układy kultury, instytucje kultury), Pierre'a Bourdieu (pole kultury, kapitał), Barbary Szackiej i in. (historia i pamięć) (Czarnowski, 1956; Ossowski, 1984; Kłoskowska, 1996; 1983; 1972; Sułkowski, 2011; Bourdieu, 2005; 2001; Matuchniak-Krasuska, 2015; 2014; 2010; *Między codziennością a wielką historią*, 2010). Zarysowana w tytule problematyka socjologiczna wymaga ujęcia z perspektywy historycznej (jaki zdarzenia), przestrzennej (gdzie do nich doszło), biograficznej (kogo dotyczyły). Prezentacja socjologiczna, podobnie jak literacka, uwzględnia czas, miejsce i akcję.

Czas i miejsce akcji

Niektóre ważne wydarzenia historyczne zdarzyły się w wielkich miastach i stąd nazwa, np. powstanie warszawskie, inne w małych miejscowościach czy wręcz w ich pobliżu, jak bitwy pod Raclawicami, pod Kockiem, nad

Bzurą czy obrona Westerplatte. Warto zauważyć, że pamięć komunikacyjna (rodzinna oraz lokalna) dotyczy XX w. – I i II wojny światowej, wojny polsko-bolszewickiej, powstań śląskich. Pamięć społeczna obejmuje wiele znaczących, choć odległych w czasie wydarzeń, jak chrzest Polski, bitwa pod Grunwaldem, hołd pruski, rozbiory Polski.

II wojna światowa dotknęła wszystkich Polaków oraz przedstawicieli kilkudziesięciu narodowości z kilku kontynentów. Przedmiotem mojego zainteresowania są właśnie niektóre wydarzenia z lat 1939–1945 – wojna obronna 1939 r. oraz okupacja i niewola niemiecka na ziemiach polskich, a dokładniej pamięć o nich w społecznościach lokalnych, w małych ojczyznach, w których toczyła się wielka historia. Ślady przeszłości są podstawą tworzenia miejsc pamięci i muzeów *in situ*, wspieranych przez uczestników i świadków historii, a następnie patriotów kultywujących pamięć o ważnych zdarzeniach i bohaterach (bliskich, znanych i nieznanach). Takie fakty historyczne są istotne dla budowania identyfikacji z ojczyzną prywatną i ideologiczną, zarówno w aspekcie jednostkowym, jak i zbiorowym, w odkrywaniu i docenianiu korzeni.

Terenem badań były wsie i miasteczka: Dłutów pod Łodzią, gdzie w wrześniu 1939 r. walczone z niemieckim najeźdźcą, a także Dobiegniew, Dziedzice, Choszczno, Borne Sulinowo, Łambinowice, gdzie w latach 1939–1945 były usytuowane obozy jenieckie Wehrmachtu (Oflag II C Woldenberg, II B Arnswalde, II D Gross Born, stalagi Lamsdorf). W latach II wojny światowej Niemcy założyli na terenie Rzeszy oraz ziemiach okupowanych 800 obozów jenieckich dla 10 mln jeńców wojennych z wielu krajów – oflagi dla oficerów, stalagi dla podoficerów i żołnierzy szeregowych. Poprzedzające nazwę miejscowości numery rzymskie oznaczają okręg wojskowy Wehrmachtu, a litery – czas powstania obozu. Warto nadmienić, że Lamsdorf/ Łambinowice k. Opola był jednym z największych niemieckich kompleksów jenieckich w Europie, Oflag II C Woldenberg w Dobiegniewie – największym obozem dla polskich żołnierzy, a Oflag II D Gross Born w Bornem Sulinowie – najcięższym.

Założenia metodologiczne

To wielokrotne studium przypadku dotyczące niewielkich miejscowości było prowadzone metodą obserwacji uczestniczącej, wspomaganą innymi metodami i technikami badawczymi (wywiady, analiza dokumentów osobistych i urzędowych, archiwaliów i muzealiów, materiałów werbalnych i wizualnych, zastanych i zdobywanych przez badacza). W trakcie tych wielokrotnych, wieloletnich obserwacji uczestniczących występowałam w różnych rolach społecznych: tubylca, turysty, pielgrzyma, fotografa,

badacza, tłumacza, konferansjera, jurora, referenta, wykładowcy, autorki publikacji naukowych, członka stowarzyszeń patriotycznych. Zastosowałam zatem metodę badań sukcesywnych, idąc śladami Bourdieu, co pozwalało uwzględnić w pełni „współczynnik humanistyczny” zalecany przez Znanieckiego i realizować „socjologię rozumiejącą”, której określenie nawiązuje do *entretien compréhensif* Kaufmanna. Fotografie archiwalne i współczesne ukazują te miejsca oraz formy upamiętniania wielkiej historii; tylko nieliczne mogą być zamieszczone w artykule.

W badaniach socjologicznych wykorzystując rodzinną pamięć komunikacyjną i studia indywidualnych przypadków (biografie żołnierzy i historie instytucji) do konstruowania pamięci kulturowej, utrwalonej w publikacjach o oflagach, pomnikach wojennych, lokalnych instytucjach kultury. Studia z socjologii historycznej rozpoczęłam od rekonstrukcji biografii mojego dziadka kpt. Konrada Majcherskiego, oficera 25. pułku piechoty z Piotrkowa Tryb., jeńca wojennego numer 613 X/A, dysponując relacjami i dokumentami osobistymi (listami, fotografiami, pamiątkami), uzupełnianymi danymi urzędowymi oraz wspomnieniami innych żołnierzy. Zdobyte doświadczenie przydało się do opracowania kilkudziesięciu kolejnych życiorysów. Używając określeń Ossowskiego nadających się nie tylko do sztuki, ale i do dziejów, pokazując, jak realizm indywidualny służy budowaniu realizmu rodzajowego i prawdziwej historii (Matuchniak-Krasuska, 2014; 2016; Matuchniak-Mystkowska, 2021; *Niewola i nadzieja*, 2018; *Woldenberczycy*, 2022).

Przedmioty lokalnego pola kultury

Analiza socjologiczna wymaga opisu poszczególnych miejscowości i znajdujących się na ich terenie miejsc pamięci *in situ* (tereny walk, tereny poobozowe, nekropolie, pomniki), instytucji kultury (muzeów, izb pamięci, centrów kultury), instytucji edukacyjnych (szkoły), religijnych (kościół/parafie), wojskowych, patriotycznych (stowarzyszenia) oraz tych politycznych i administracyjnych, czyli przedmiotów i podmiotów lokalnego pola kultury w terminologii Bourdieu, konstytuujących odpowiednio kapitał kulturowy i kapitał społeczny (Bourdieu, 2001; 2005; Matuchniak-Krasuska, 2010). W ujęciu Ossowskiego kultura to postawy i dyspozycje do określonych reakcji na wytwory człowieka oraz twory natury, określane mianem korelatów kultury (1984). Znaczące miejsca i zachowane ślady materialne to właśnie korelaty kultury, cenne dla historii i pamięci społecznej. W takich miejscach, „pod gołym niebem”, umieszczane były pomniki *in situ*, pomniki miejskie oraz pomniki i nagrobki cmentarne. Inna kategoria korelatów kultury – archiwalia i muzealia, przechowywane są „pod dachem” w muzeach, izbach pamięci, kościołach, domach prywatnych.

Miejsca pamięci – tereny obozowe i nekropolie

W Woldenbergu – obecnie Dobiegniewie, od maja 1940 do stycznia 1945 r. istniał Oflag II C, największy obóz jeniecki dla 7 tys. polskich oficerów i żołnierzy. Na powierzchni 25 hektarów zbudowano 25 baraków mieszkalnych oraz świetlice batalionowe, węzły sanitarne, kuchnie obozowe, kantinę, kaplicę, salę teatralną. Obecnie teren byłego Oflagu II C to miejsce zarośnięte krzakami, baraki dla polskich jeńców nie istnieją; nie była to przecież solidna architektura. Po wojnie urządzono tam PGR i hodowlę świń oraz warsztaty i magazyny. Ostały się nieliczne domy na tzw. przedoboziu; teraz są to prywatne mieszkania. W jednym z budynków poniemieckich mieści się muzeum, aktualnie rozbudowane i zmodernizowane. Transformacja funkcji pozwoliła na utrzymanie części infrastruktury, ale dopuściła do zniszczenia całego obozu, który powinien być prawdziwym muzeum *in situ*.

Teren Oflagu II D Gross Born jest zarośnięty lasem, trudno dostrzec ślady baraków i ogrodzeń z drutów kolczastych, przetrwały pielęgnowane dwa cmentarze jenieckie, polski i radziecki. W Choszczynie teren i zabudowa Oflagu II B Arnswalde zachowały się, utrzymując też swoją funkcję koszar – niemieckich przed wojną, a polskich po wojnie.

W trakcie wojen w XIX i XX w. w okolicach Lamsdorf istniało kilka obozów jenieckich. W latach 60. XIX w. powstał tu pruski poligon wojskowy, z którego pozostały budynki dawnej wartowni i kasyna oficerskiego oraz domy mieszkalne. W latach 70. XIX w. utworzono pierwszy obóz dla kilku tysięcy jeńców francuskich, w czasie I wojny światowej – kolejny, dla około 90 tys. jeńców państw ententy. W czasie II wojny światowej Lamsdorf był jednym z największych niemieckich kompleksów jenieckich w Europie, gdzie przetrzymywano 300 tys. żołnierzy wielu narodowości: Brytyjczyków, Polaków, Francuzów, Jugosłowian, Belgów, Włochów; największą grupę (ok. 200 tys.) stanowili jeńcy radzieccy. W lesie zachowały się pozostałości poligonowej zabudowy Stalagu VIII B (344) Lamsdorf, do którego we wrześniu 1939 r. przywożono żołnierzy polskich oraz ludność cywilną, a potem jeńców innych armii walczących z Niemcami. Na terenie po Stalagu 318/VIII F (344), gdzie przetrzymywano jeńców radzieckich, a następnie powstańców warszawskich, zachowały się fragmenty kilku baraków mieszkalnych, kamienne koryta z obozowej łaźni, zbiorniki przeciwpożarowe i studnia. Częściowa rekonstrukcja baraku na terenie obozu w Łambinowicach jest dobrym przykładem dbałości o materialne zabytki z przeszłości, kontrastującym z zaniedbaniami w Dobiegniewie. W budynku zbudowanym dla niemieckiej komendantury poligonu w latach 30. XX w. jest siedziba muzeum. Po modernizacji w 1994 r. dysponuje salami wystawowymi i konferencyjnymi oraz

pokojami gościnnymi, a po aktualnej rozbudowie także nowym budynkiem dla celów ekspozycyjnych i edukacyjnych.

W każdej z opisywanych miejscowości znajdują się cmentarze wojskowe oraz cmentarze ogólne z kwaterami i grobami żołnierzy.

Na cmentarzu w Łambinowicach, jednej z największych i najdłuższej działających nekropolii wojskowych, są indywidualne groby żołnierzy z wojny francusko-pruskiej z 1870–1871 r. i z I wojny światowej, z podanymi nazwiskami, stopniami wojskowymi i wyznaniem, oraz zbiorowe mogiły ofiar II wojny światowej dowodzące dehumanizacji. Na Starym Cmentarzu Jenieckim są groby Rosjan, Rumunów, Włochów, Serbów, Brytyjczyków i Francuzów z lat 1914–1918. W poszczególnych kwaterach usytuowane są pomniki o charakterze figuratywnym (charakterystyczny jest pomnik serbski ukazujący pochyloną klęczącą kobietę trzymającą w dłoniach wieniec nagrobny – bolejącą Niobe) lub geometrycznym (krzyże i obeliski), opatrzone inskrypcjami biblijnymi, elementami symbolicznymi religijnymi i państwowymi (krzyże, anioły, orły) oraz informacjami, kto komu postawił ten pomnik. Całkowicie odmienny charakter ma Cmentarz Jeńców Radzieckich z lat 1942–1945; masowe, bezimienne, dziś niewidoczne mogiły kryją prochy około 40 tys. jeńców, wśród których są także Polacy wcieleni do Armii Czerwonej. Starając się o upamiętnienie ofiar niemieckich zbrodni, w 1964 r. w najwyższym punkcie wzniesienia cmentarnego umieszczono monumentalny pomnik z granitu i betonu, gdzie w dwa gigantyczne znicze wkomponowano trzy leżące figury ludzkie z metalu, a na tablicy umieszczono napis ku czci zmarłych z dziesięciu krajów: Belgii, Czechosłowacji, Francji, Holandii, Jugosławii, Polski, USA, Wielkiej Brytanii, Włoch, ZSRR. W stylizowanej formie stanowi logo Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych. W sierpniu 1997 r. na terenie byłego Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf, tuż obok drutów kolczastych, ustawiono granitowy blok zwieńczony krzyżem, opatrzone kotwicą, krzyżem harcerskim i tablicą dedykacyjną – Pomnik Powstańców Warszawskich. Tereny poobozowe z pozostałościami zabudowy, cmentarze wojenne z nagrobkami i pomnikami tworzą tzw. Drogę Pamięci, którą można zwiedzać pieszo, rowerem lub samochodem.

Na cmentarzu w Dłutowie jest kwatera z jednakowymi grobami kilkudziesięciu polskich żołnierzy poległych w wojnie obronnej 1939 r. Opoдал spoczywa czterech członków załogi bombowca „Łoś” zestrzelonego w okolicach Dłutowa; to mogiła zbiorowa, ale nie anonimowa, bo na tablicy nagrobkowej widnieją nazwiska poległych „w obronie polskiego nieba”, a do krzyża przymocowane jest śmigło. Tuż obok jest indywidualny grób nieznanego żołnierza. Mieszkańcy pamiętający historię mówią, że leży tu ułan z koniem; polegli razem i pochowani są razem.

Zwiedzającego nekropolie przekonuje refleksja Stefana Czarnowskiego: „Społeczeństwo składa się z drobnej garstki żyjących i niezmiernej rzeszy umarłych. Żyją oni wkoło nas i w nas samych w postaci swoich wytworów materialnych i duchowych” (1956, s. 108).

Pomniki

Pomnik, tak jak każdy symbol, ukazuje, nakazuje i łączy. Ukazuje sferę niewidzialną, jak Bóg, honor, ojczyzna. Nakazuje szacunek dla materialnych desygnatów tych wartości, co znajduje wyraz w normach prawnych zakazujących beczeszczenia symboli narodowych i religijnych: flag, godeł, krzyży, pomników, grobów. Upamiętnia ludzi i wydarzenia, skłania do refleksji nad przeszłością, teraźniejszością, przyszłością i łączy podziwiających wspólne wartości, pełniąc istotne funkcje społeczne.

Pomnik wojenny przedstawia bohatera jednostkowego czy grupowego, jedno wydarzenie (bitwę, zwycięstwo) czy pewien ciąg wydarzeń (II wojna światowa), ludzi czy przedmioty. Samoloty, czołgi, armaty funkcjonują jako pomniki lub jako eksponaty muzealne, pełniąc odpowiednio funkcje upamiętniania lub informowania (np. czołg na cokole w Bornem Sulinowie, czołg w Muzeum II wojny światowej w Gdańsku). Każdy z pomników wymaga odrębnej, wielowątkowej analizy estetycznej, historycznej, socjologicznej, co zostało przedstawione w innym tekście (Matuchniak-Krasuska, 2015). Pomnik jest zawsze dziełem zbiorowym, posiadającym twórcę kolektywnego: inicjatorów, organizatorów, decydentów, sponsorów, autora i realizatorów oraz zwolenników i przeciwników. Walka o pomniki jest walką o zachowanie wartości w pamięci zbiorowej. Pod pomnikami odbywają się uroczystości religijne i patriotyczne, a zatem są to miejsca orientacji i koncentracji społecznej. Pomniki stoją przede wszystkim na głównych placach i ulicach miast, przy kościołach i na cmentarzach, rzadziej na wsiach czy na odludziu w miejscach wydarzeń historycznych.

W Dłutowie pomniki usytuowane w lesie oraz na cmentarzu opowiadają historię wojny obronnej 1939 r. Monumenty w Choszczynie, Bornem Sulinowie, Dobiegniewie i Dziedzicach – lata okupacji niemieckiej i niewoli jenieckiej w oflagach II B Arnswalde, II D Gross Born, II C Woldenberg, a także walk z 1945 r. Ich rozwiązania plastyczne są bardzo różne: akcesoria militarne, postaci ludzkie, symbole religijne i patriotyczne, kompozycje geometryczne, głazy. Integralną częścią pomników bywają tablice z napisami wskazującymi intencje monumentu: bohaterów, poległych, ich nazwiska, zasługi, a także oddających im hołd. Łączne występowanie różnych elementów plastycznych i semantycznych tworzy dzieło wizualno-werbalne – pomnik/ symbol złożony.

We wskazanym korpusie badawczym eksponaty przedmiotowe – militarne to przede wszystkim makietę samolotu „Łoś” umieszczona w lesie dłutowskim. Na marmurowej tablicy widnieją nazwiska załogi, okoliczności zdarzenia (zestrzelenie we wrześniu 1939 r.), data upamiętnienia (wrzesień 2009 r.), a także biały orzeł – godło Polski oraz białoczerwona szachownica oznaczająca polski samolot wojskowy. W tej kategorii mieści się też stojący w koszarach wojskowych w Choszcznie pomnik upamiętniający różnych bohaterów zbiorowych (polskich i francuskich jeńców wojennych Oflagu II B Arnswalde), skomponowany z cokołu, dwóch armat, głazu z tablicą eksplikacyjną w dwóch językach. Uhonorowano ich także usytuowanym w centrum miasta ascetycznym monumentem o zgeometryzowanej formie z napisem „Pamięci jeńców Oflagu II B – społeczeństwo Choszczna”, a obok umieszczono krzyż.

W Dobiegniewie w 1966 r. w centrum miasta postawiono pomnik Czynu Żołnierskiego – gigantyczny miecz, a na ternie byłego oflagu II C pomnik-nagrobek poświęcony wszystkim, którzy przetrwali niewolę niemiecką w tym obozie. Jedyne pomnik Żołnierza Września „Woldenberczyka” to postać ludzka – jeńiec wojenny ubrany w długi wojskowy płaszcz i czapkę rogatywkę, trzymający książki wskazujące na edukacyjne i kulturalne zajęcia w niewoli. Za nim widnieje fragment ogrodzenia z drutami kolczastymi, sugerujący, że oficer jest już na wolności. Poniżej, na tablicy jest fragment powstałego w oflagu utworu *Testament* oraz dedykacja. „Mimo wszystkie wasze wady, W sercach waszych taka wiara, Taki ogień, takie granie, że z upadku, klęsk i nocy, zawsze przyjdzie budowanie!” – Jerzy Hryniewiecki. W hołdzie Woldenberczykom, polskim oficerom i szeregowcom, jeńcom Oflagu II C mieszkańcy Dobiegniewa. 2 września 2002 roku”. Interesujące, że ze względów finansowych najpierw powstała część „ludzka” pomnika, a dopiero po dziesięciu latach – słup z drutami kolczastymi, stanowiący istotny element formalny. I pomnik, i jego miniatura eksponowana w Muzeum Woldenberczyków są ukazywane na pocztówkach i okładkach publikacji o Oflagu II C Woldenberg (*Oflag II C*, 2022). Obydwa wspomniane monumenty stoją blisko siebie i blisko kościoła NMP na placu pchor. Tadeusza Starca, dowodząc, że pomniki nie są „samotne” ani przestrzennie, ani symbolicznie.

W Dziedzicach (dawne Deetz) stoi masywny głaz z tablicą ukazującą ewakuację Oflagu II C i wyzwolenie jeńców w styczniu 1945 r. Podobny monument upamiętnia walki o Wał Pomorski i wyzwolenie obozu jeńckiego II D w Bornym Sulinowie. Przy wejściu na teren byłego Oflagu II D Gross Born stoją jeszcze trzy pomniki. Pomnik polski z 1998 r. oraz pomnik francuski z 2003 r. to kamienne krzyże z symbolami religijnymi, patriotycznymi i dedykacjami. Klasyczny krzyż łaciński stoi w lesie przy zachowanych schodkach do kaplicy obozowej, której podobnie jak baraków już nie ma.

Znaczące jest nie tylko miejsce, ale i budulec z tamtych czasów – żelbetowe belki konstrukcyjne baraku owinięte drutem kolczastym; prawdziwe symbole krzyża i korony cierniowej Chrystusa. Powojenna kreacja czyni zadość cierpieniom w niewoli, choć dziwi, że dopiero od 2004 r.

Tablice informacyjne z datami wydarzeń i nazwiskami bohaterów, a czasem także z symbolami patriotycznymi i religijnymi, stanowią integralną część pomników „przestrzennych” lub też samodzielne monumenty „płaskie” umieszczane na ścianach kościołów, szkół, muzeów. W Dłutowie szkole podstawowej patronują Lotnicy Września 1939 r. W Dobiegniewie szkoła podstawowa nosi imię Żołnierzy Września – Woldenberczyków, a gimnazjum miało za patrona ppor. Ryszarda Koncewicza – jeńca Oflagu II C, sportowca i trenera piłki nożnej. W Dziedzicach jest szkoła im. pchor. Tadeusza Starca, zabitego z premedytacją przez niemieckich wachmanów w 1944 r. W kościele w Choszczynie kilka tablic upamiętnia bohaterów indywidualnych (Piłsudski) oraz zbiorowych: polskich i francuskich jeńców wojennych, wszystkich Polaków walczących w II wojnie światowej, tych pomordowanych w Katyniu i innych miejscach kaźni sowieckiej, Sybiraków, poległych w katastrofie smoleńskiej. W Bornem Suliniowie dwie tablice informują, że to Zespół Szkół im. Bohaterów Oflagu II D; wymienieni są też zabici przez Niemców jeńcy, w tym dowódca konspiracji obozowej plk Witold Dzierżykraj-Morawski, rozstrzelany w obozie koncentracyjnym Mauthausen w 1944 r. Napis „Czas przemija, pamięć trwa...” może służyć za motto budowania pomników i obchodzenia rocznic ważnych wydarzeń.

Pomniki wojenne mają walory artystyczne, informacyjne, integracyjne; znaczące jest podobieństwo funkcji społecznych pomimo różnic formalnych. Przy pomnikach odbywają się uroczystości rocznicowe o charakterze religijno-patriotycznym, w których biorą udział władze lokalne, mieszkańcy, żołnierze i harcerze, rodziny poległych żołnierzy, członkowie stowarzyszeń patriotycznych.

Muzealia i archiwalia

Muzealia i archiwalia przechowywane są w izbach pamięci i muzeach, a także w kościołach (Matka Boska Woldenberska w Dobiegniewie). Te korelaty kultury, przedmioty pola kultury, świadczą o funkcjonowaniu podmiotów pola kultury. Zbiory Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych tworzą archiwalia, muzealia oraz zbiory biblioteczne pochodzące z zakupów, darowizn, depozytów oraz prac archeologicznych na terenach poobozowych. Archiwalia to dokumenty polskich i niemieckich komendantur obozów (listy WAsT – niemieckie listy transportowe), gazety

obozowe, plakaty dokumentujące życie kulturalne czy sportowe, fotografie, listy (20 tys. jednostek). Unikatowy charakter ma korespondencja Andrzeja i Krystyny Mystkowskich, licząca ponad 500 sztuk listów i kart pocztowych, jedyny kompletny i zachowany zbiór, opracowany i wydany w formie książki (*Niewola i nadzieja*, 2018). Zbiór muzealiów, liczący ponad 11 tys. obiektów, to przede wszystkim przedmioty używane przez jeńców wojennych w czasie niewoli, jak części umundurowania (guziki, pasy, czapki, epolety) czy wyposażenie żołnierskie (manierka, popielniczka) – muzealia historyczne. Muzealia artystyczne to sztuka czysta – rzeźby, rysunki, grafiki, obrazy olejne i akwarele (portrety, pejzaże, martwe natury) i sztuka użytkowa – legitymacje, dyplomy, plakaty teatralne i sportowe. W obozach powstała sztuka wielkich idei, ale niewielkich form i skromnych materiałów (Matuchniak-Krasuska, 2014). Wartość artystyczna tych dzieł sztuki, wykonywanych przez profesjonalistów oraz amatorów, jest różna, natomiast wartość historyczna – niezwykła. Pozostałe muzea lokalne posiadają zbiory tego typu, choć mniej liczne.

Podmioty pola kultury

Podmioty lokalnego pola kultury *sensu stricto* to izby pamięci, muzea, domy/centra kultury, biblioteki. Ważne są placówki edukacyjne – szkoły, a w nich nauczyciele, uczniowie, harcerze. W krzewieniu patriotyzmu istotną rolę odgrywa kościół i parafia, duchowni i wierni świeccy. Instytucje administracyjne i polityczne oraz jednostki wojskowe także mają wpływ na funkcjonowanie instytucji kultury, edukacji i pamięci zbiorowej, wykazując słuszność tezy Bourdieu o funkcjonowaniu kapitału społecznego oraz o „homologii pól” (*Lokalne pola produkcji kulturalnej w Polsce i we Francji*, 2010).

Muzea historyczne

Skoncentruję się na powstaniu i funkcjonowaniu lokalnych izb pamięci oraz muzeów historycznych, zajmując się tylko kilkoma przypadkami z około stu takich placówek istniejących w Polsce.

Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, unikatowe w skali europejskiej, to muzeum martyrologiczne zajmujące się jeńcami wojennymi, zwłaszcza ofiarami niemieckiego i radzieckiego systemu totalitarnego z II wojny światowej. Jako samodzielna placówka lokalna, ale podległa Ministerstwu Kultury i Sztuki, powstało w 1965 r., a po okresie podporządkowania władzom lokalnym w latach 1999–2018 ponownie jest współprowadzone przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego,

co podnosi rangę i ułatwia funkcjonowanie oraz finansowanie. CMJW gromadzi jenieckie artefakty, chroni je, opracowuje i udostępnia. Prowadzi badania naukowe, działalność wydawniczą, wystawienniczą, edukacyjną. Wystawy stałe i czasowe pełnią przede wszystkim funkcje informacyjne, zachęcając do odwiedzenia Łambinowic jako miejsca pamięci narodowej stanowiącego dziedzictwo regionalne, narodowe, europejskie.

Działalność wystawiennicza łączy się z działalnością edukacyjną, bo wystawy czasowe są przystosowane do prezentacji nie tylko w muzeach, ale także szkołach, bibliotekach, ośrodkach kultury. Na wystawach w muzeum są oryginalne dzieła sztuk plastycznych, a w albumach i katalogach – ich reprodukcje i omówienia. Sztuka teatralna ujmuje trudną historię w ciekawy sposób, wykorzystując naturalną scenerię obozową – spektakl *Przerzucane słowa* ukazuje komunikację powstańców warszawskich poprzez grypsy przerzucane przez druty kolczaste. Organizowane są również warsztaty teatralne, dziennikarskie, historyczne, plenery plastyczne, konkursy, promocje książek, spotkania ze świadkami historii, ludźmi nauki i kultury, ułatwiające zwłaszcza młodym widzom poznanie i zrozumienie złożonej historii XX w. Ta forma „pedagogiki pamięci” łączy oddziaływanie intelektualne i emocjonalne, poznanie i przeżywanie. Silny antywojenny przekaz jest podstawą działalności edukacyjnej tej instytucji. Jedyne CMJW z dwiema siedzibami w Opolu i w Łambinowicach, w dużym mieście i małej miejscowości historycznej, jest placówką, która powstała „odgórnie”, dzięki działaniom władz wojewódzkich i centralnych wspierających inicjatywy mieszkańców.

We wszystkich analizowanych przypadkach na początku było wojenne doświadczenie indywidualne i zbiorowe, a potem chęć jego upamiętniania w miejscu walki, cierpienia, śmierci, w hołdzie poległym, ku przestrodze żyjących. Muzeum Woldenberczyków w Dobiegniewie w 1987 r. założyli byli polscy oficerowie – jeńcy wojenni, którzy za drutami Oflagu II C spędzili ponad pięć lat w niemieckiej niewoli. Po wyzwoleniu ofiarowali swoje pamiątki do muzeum (nieśmiertelniki, mundury, listy, fotografie, znaczki pocztowe, grafiki, obrazy, rzeźby), zajęli się wspieraniem miejscowej społeczności m.in. przez budowę szkoły „tysiąclatki”, która obecnie nosi ich imię. To przykład przejścia z I układu kultury według Kłoskowskiej do II instytucjonalnego z uwzględnieniem Stowarzyszenia Woldenberczyków – układu B według Sułkowskiego. Muzea nadal starają się pozyskać cenne artefakty od osób prywatnych, stąd akcja CMJW w Opolu „od pamiątki rodzinnej do muzealium”. Dysponując możliwościami technicznymi i kadrą naukową, jako jedyne z badanych muzeów zajmuje się opracowaniem archiwaliów i muzealiów.

Muzeum Wojskowości, Szkolnictwa i Wsi w Dziedzicach to przykład małego muzeum powstałego w 2005 r. i prowadzonego przez

lokalne stowarzyszenie, kultywujące pamięć jeńców Oflagu II C. Ciekawe i dobrze zaprezentowane zbiory kultury ludowej, klasy szkolnej, pamiątki jenieckie umożliwiają nie tylko zwiedzanie ekspozycji, ale i organizowanie warsztatów dla dzieci i młodzieży.

Izba Muzealna Oflagu II B Arnswalde w Choszczynie znajduje się w koszarach wojskowych, co oczywiście utrudnia zwiedzanie. Ślady Oflagu II D Gross Born początkowo odkrywali leśnicy oraz pasjonaci historii; była to zatem aktywność indywidualna, związana z pracą czy zainteresowaniami. Z czasem przekształciła się w działalność społeczną służącą pamięci zbiorowej, czego przykładem jest Izba Muzealna w Bornem Sulinowie utworzona i prowadzona przez Dariusza Czerniawskiego. Ta kolekcja prywatna jest ekspozowana w Budyńku Kulturalno-Oświatowym mieszczącym się obok szkoły, co ułatwia współpracę placówek edukacyjnych, kulturalnych i wystawienniczych, oddalonych od terenów poobozowych o kilkanaście kilometrów.

Przedmiotem badań były więc muzea historyczne – muzea pamięci: prywatne, lokalne, wojskowe, publiczne. Wszystkie placówki lokalne, a zatem z II układu kultury, powstały dzięki aktywności żołnierzy, a potem ich rodzin, wyrosły zatem z I układu kultury i stowarzyszeń patriotycznych (Stowarzyszenie Woldenberczyków, Amicales des Oflagów II B et II D). A równocześnie, z uwagi na zainteresowanie jeńców wojennych i ich potomków, przejawiające się w systematycznym odwiedzaniu tych miejsc i placówek, przekazywaniu pamiątek i darów oraz wspomnień, funkcjonują w IV instytucjonalnym, ale ponadlokalnym układzie kultury. W te miejsca pamięci przyjeżdżają turyści-pielgrzymi z całej Polski, Europy (zwłaszcza Francji, Anglii, także z Niemiec) i świata (USA, Kanada, Australia).

Spoleczne funkcje muzeów pamięci

Analiza funkcji instytucji kultury polega na powiązaniu rodzajów funkcji z podmiotami i przedmiotami społecznymi, których dotyczą. Pamięć i upamiętnianie mają swój wymiar indywidualny, ale i zbiorowy, istnieją w kilku społecznych ramach kultury: rodzinnych i przyjacielskich, instytucjonalnych, najsłabiej w medialnych.

Podstawowa funkcja muzeum odnosząca się do kultury materialnej polega na gromadzeniu zbiorów, ich konserwacji oraz opracowaniu naukowym i udostępnianiu realnym i wirtualnym (muzeum *collectio*). W porównaniu z muzeami sztuki uderza różnorodność tych obiektów muzealnych (terenów, nekropolii, pomników, archiwaliów, muzealiów), więc zajmowanie się zbiorami jest złożone, trudne, kosztowne. Brak możliwości konserwacji, zwłaszcza obiektów zewnętrznych, powoduje

ich bezpowrotne zniszczenie (przykład baraków jenieckich). Toczy się walka z czasem i z lasem. Usunięcie materialnych śladów przeszłości ułatwia manipulowanie historią, a także umożliwia nowe zagospodarowanie przestrzeni. U podłoża polityki zaniechania leżała ideologia komunistyczna w czasach PRL, a obecnie – wszechobecna komercja. Małe niebogie gminy z trudem utrzymują instytucje i miejsca pamięci. Działania terażniejszości służą zachowaniu przeszłości dla przyszłości i sprzyjają upamiętnianiu. Natomiast zaniechanie przyczynia się do zapomnienia. Odniesienia do czasu ujmuje koncepcja muzeum *pro memoria*.

Zwiedzanie terenów obozowych, wystaw stałych i czasowych, lekcje muzealne, spotkania i uroczystości, różne działania połączone (historyczno-przyrodniczo-artystyczne) pełnią wobec publiczności trzy funkcje: informacyjną, estetyczną, emocjonalną, w rozmaity sposób. Rysują się tu trzy dylematy, wymagające wyboru alternatywnego lub zastosowania zasady „złotego środka”. Pierwszy dylemat „wiedza *versus* emocje” dotyczy przekazywania informacji lub też dążenia do zrozumienia; funkcje poznawcze konkurują tu z emotywnymi. Drugi dylemat dotyczy funkcji poznawczych i formy przekazywania informacji: poprzez materialne świadectwa (zabytki, dokumenty) lub/i poprzez symulację przeszłości (wizualizacje, rekonstrukcje historyczne). Trzeci dylemat dotyczy treści: historia oręcza i chwali (muzeum – *templum*) czy historia społeczna (muzeum – *forum*) (Barańska, 2014; Bogumił, 2011). Wprawdzie niezbędna jest estetyzacja miejsca pamięci, ale bez nastawienia na rozrywkę, bo to świat powagi. CMJW znajduje różnorodne i właściwe rozwiązania tych problemów. Na terenie poobozowym w Łambinowicach postawiono ascetyczny monument – „Ścianę refleksji” oraz wiele drewnianych sylwetek ludzkich symulujących, że zwiedzający są stłoczeni wśród jeńców. Istotny jest problem edukacji różnych publiczności (młodzieży, dorosłych, profesjonalistów, potomków świadków historii, obcokrajowców). Szczególną kategorią zwiedzających są byli jeńcy wojenni oraz ich bliscy, występujący tu w podwójnej roli: informowanych o historii współtowarzyszy i przodków oraz dostarczających informacji, dokumentów historycznych i pamiątek. Problemy społecznego funkcjonowania muzeum w określonej przestrzeni i w określonym świecie społecznym ujmuje koncepcja muzeum i *communitas*, zwracająca uwagę na tradycyjny i współczesny model muzeum oraz ich związki z pewnymi interesami i układami społecznymi.

Analiza socjologiczna wykazuje, że badane muzea pamięci, te centralne i te lokalne, znakomicie spełniają funkcje społeczne: identyfikacyjną, prestiżową, integracyjną, odnosząc się do więzi jednostki ze społecznością lokalną, tradycją narodową i rodzinną, środowiskiem konserwatorów i profesjonalistów. Przyczyniają się do konstruowania tożsamości w jej wielu wymiarach, w tym wartościowania własnej biografii oraz

wyjaśniania przeszłości przodków w kontekście historii narodu, a zatem do zrozumienia „kultury narodowej u korzeni”.

Relacje między podmiotami lokalnego pola kultury

Relacje między instytucjami kulturalnymi (muzeami, izbami pamięci a domami i centrami kultury, bibliotekami), a następnie instytucjami edukacyjnymi, religijnymi oraz administracyjnymi i politycznymi, stanowiące obszerny przedmiot badań, mogą być jedynie wspomniane w artykule.

Warto zauważyć, że muzea historyczne stanowią 1/10 wszystkich muzeów w Polsce (ok. 100 na 936), a muzea pamięci/ martyrologiczne stanowią niewielką specyficzną kategorię tych elitarnych instytucji kultury. Wszystkie muzea w Polsce gromadzą corocznie 25-milionową publiczność, w tym ok. 2 mln uczniów. Natomiast domy i centra kultury są bardziej popularne, znajdują się prawie w każdej gminie; połowa jest usytuowana na wsi, stanowiąc tam jedyne lokalne instytucje kultury (Matuchniak-Mystkowska, 2018). W Polsce funkcjonuje 4255 różnych ośrodków kultury, które współpracują z bibliotekami, grupami nieformalnymi, lokalnymi artystami, muzeami, innymi domami kultury (*Oswajając zmienność*, 2021). Nie prowadząc rozległych badań, mogę jedynie potwierdzić istnienie takiej współpracy inicjowanej przez muzea w analizowanych przeze mnie miejscowościach. Powiązania muzeów historycznych i izb pamięci oraz centrów kultury dotyczą lokalizacji, zarządzania, współpracy merytorycznej. Wszystkie z badanych muzeów lokalnych pełnią też funkcje centrów kultury – *museum-forum*. Samodzielnie oraz we współpracy organizują wydarzenia rocznicowe (6 października – przybycie pierwszego transportu powstańców warszawskich do Stalagu 344 Lamsdorf) i kulturalne (spotkania z cyklu „Twarze Opolą”). Muzeum Woldenberczyków w Dobiegniewie, mieszczące się w budynku na terenie byłego Oflagu II C, było samodzielną placówką lokalną, a obecnie jest podporządkowane centrum kultury, które znajduje się w miasteczku. Natomiast Izba Muzealna w Bornem Sulinowie mieści się w Budynku Kulturalno-Oświatowym, w jednym miejscu są zatem dwie instytucje.

Wyrażna jest wspólna działalność instytucji kultury i szkół mających za patronów polskich żołnierzy. Organizowane są konkursy, warsztaty, konferencje (recytacja poezji obozowej w Dobiegniewie, „Jeśli nie pamięć to co? Edukacja w miejscach pamięci narodowej”, „Miejsca po niemieckich obozach jenieckich w Polsce. Zapomniane czy odkrywane” w Łambinowicach i Opolu). Nauczyciele, uczniowie, harcerze uczestniczą w przedsięwzięciach edukacyjnych i uroczystościach upamiętniających. Istotne jest też zaangażowanie duchownych i wiernych świeckich oraz wykorzystanie

kościół i budynków parafialnych jako miejsc ekspozycji tablic pamiątkowych czy organizacji koncertów, wystaw, spotkań. Uroczystości rocznicowe mają typowy przebieg: msza św. w kościele, procesja na cmentarz (znicze, kwiaty, przemówienia, fotografie pamiątkowe i dokumentacyjne), występy artystyczne w domu kultury, poczęstunek w plenerze czy pod dachem.

Instytucje administracyjne i polityczne miały i mają wpływ na funkcjonowanie instytucji kultury, edukacji i pamięci zbiorowej, potwierdzając słuszność tezy Bourdieu o „homologii pól” i dominacji pola polityki. Aktualnie to polityka wspierania upamiętniania, a w PRL – cenzura i walka z pamięcią. Dobrymi wskaźnikami są daty powstawania nagrobków, pomników, muzeów, stowarzyszeń, układające się w trzy okresy: kompletny zakaz w czasach stalinowskich, odwilż postalinowska, a od lat 80. XX, zwłaszcza XXI w., działania nadrabiające stracony czas.

Istotna jest harmonijna współpraca tych instytucji, działania edukacyjne, kulturalne, artystyczne, religijne, integracyjne, prestiżowe. Ważne wydarzenia rozgrywały się przecież tu u nas, stąd patriotyczne uroczystości rocznicowe. Łączy się aktywność kulturalną i turystyczną dla promowania miejscowości i regionu. Bez aktywności środowisk lokalnych nie przetrwa pamięć o zdarzeniach i bohaterach II wojny światowej. Ale bez tej pamięci społeczność lokalna byłaby uboższa i mało znacząca. Pamięć historyczna ma istotne znaczenie dla integracji społeczności lokalnej (w tym międzypokoleniowej, pokonywania różnic środowiskowych, politycznych), budowania jej tożsamości, pojawienia się motywacji hubrystycznej, konstruowania więzi z małą ojczyzną prywatną i z ojczyzną ideologiczną – my wszyscy jesteśmy Polakami i w naszej małej miejscowości działy się ważne zdarzenia i byli prawdziwi bohaterowie.

Podsumowanie – upamiętnianie trudnej historii i trudna historia upamiętniania

Na zakończenie cytuję fragment wiersza ppor. Aleksandra Bema, jeńca Oflagu II C Woldenberg o znaczącym tytule *Nam nie wolno zapomnieć*:

Kto wróci synom ojców, łzy matek zapłaci,
Odbuduje zniszczenia wojennej maszyny?
Więc nie wolno zapomnieć, nie wolno wybaczyć
Tych krzywd i upokorzeń, które dziś cierpimy
(Matuchniak-Krasuska, 2014, s. 218)

A od siebie dodaję dedykację: „Tym, co poległi, tym, co przetrwali, i tym, co pamiętają”.

BIBLIOGRAFIA

- Barańska, K. (2013). *Muzeum w sieci znaczeń. Zarządzanie z perspektywy nauk humanistycznych*. Kraków: Attyka.
- Bogumił, Z. (2011). Miejsca pamięci versus symulacja przeszłości – II wojna światowa na wystawach historycznych. *Kultura i Społeczeństwo*, 4.
- Bourdieu, P. (2001). *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*. Kraków: Universitas.
- Bourdieu, P. (2005). *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*. Warszawa: Scholar.
- Czarnowski, S. (1956). *Kultura*. Warszawa: PWN.
- Dembek, W. (red.). (2021). *Oflag II C Woldenberg – to brzmi jak tajemnica*. Falenty: SW.
- Kłoskowska, A. (1972). *Społeczne ramy kultury*. Warszawa: PWN.
- Kłoskowska, A. (1983). *Socjologia kultury*. Warszawa: PWN.
- Kłoskowska, A. (1996). *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: PWN.
- Kwiatkowski, P.T., Nijakowski, L., Szacka, B. i Szpociński, A. (2010). *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*. Warszawa: Scholar.
- Matuchniak, A. (2017). Dylematy pamięci jenieckiej. Rozważania socjologa. W: V. Rezler-Wasielewska (red.), *O niewoli 70 lat po wojnie*. Opole: CMJW.
- Matuchniak-Krasuska, A. (2010). *Zarys socjologii sztuki Pierre'a Bourdieu*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Matuchniak-Krasuska, A. (2014). *Za drutami oflagów. Studium socjologiczne*. Opole: CMJW.
- Matuchniak-Krasuska, A. (2015). Z Dłutowa do Dobiegniewa – od kampanii wrześniowej do niewoli niemieckiej. Analiza socjologiczna pomników wojennych w środowisku lokalnym. W: T. Ferenc i M. Domański (red.), *Pomniki wojenne. Formy, miejsca, pamięć*. Łódź: ASP.
- Matuchniak-Krasuska, A. (2016). *Za drutami oflagów. Jeniec wojenny 613X/A*. Opole: CMJW.
- Matuchniak-Krasuska, A. i in. (red.) (2010). *Lokalne pola produkcji kulturalnej w Polsce i we Francji*. Łódź: WUŁ.
- Matuchniak-Mystkowska, A. (2018). Pole kultury w Polsce. Szkic socjologiczny. *Kultura Współczesna*, 1.
- Matuchniak-Mystkowska, A. (2021). *Sport jeniecki w Oflagach II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Gross Born. Analiza socjologiczna*. Łódź: WUŁ.
- Matuchniak-Mystkowska, A., Mystkowski, J. i Stanek, P. (oprac.). (2018). *Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich*. Opole: CMJW.
- Ossowski, S. (1984). *Ojczyzna i naród*. Warszawa: PWN.
- Pazda, A. (red.). (2022). *Woldenberczycy bliscy i znani – żołnierze Września 1939 i Powstania Warszawskiego*. Poznań: Stowarzyszenie Woldenberczyków.

- Sułkowski, B. (2011). Społeczne ramy kultury czterdzieści lat później. Pięć modeli komunikacji kulturowej. *Kultura i Społeczeństwo*, 2–3.
- Wiśniewski, R. i in. (red.). (2021). *Oswajając zmienność. Kultura lokalna z perspektywy domów kultury*. Warszawa: NCK.

Anna Matuchniak-Mystkowska – profesor socjologii, wieloletni kierownik Katedry Socjologii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego – zajmuje się socjologią kultury i sztuki, socjologią historyczną, socjologią francuską, ruchami społecznymi, instytucjami kultury i publicznością. Jest autorką wielu artykułów, rozdziałów w monografiach i kilku książek: *Zarys socjologii sztuki Pierre’a Bourdieu* (2010), *Za drutami oflagów. Studium socjologiczne* (2014), *Za drutami oflagów. Jeniec wojenny 613X/A* (2016), *Sport jeniecki w Oflagach II B Arnswalde, II C Woldenberg, II D Gross Born. Analiza socjologiczna* (2021).

Fot. Dłutów, 1) samolot-pomnik, 2) nagrobek lotników, 3) uroczystości w kościele

4. Pomnik Woldenberczyka
w Dobiegniewie

5. Krzyż na terenie Oflagu II D Gross Born

6. Monument na cmentarzu w Łambinowicach

